

جامعه‌شناسی انقلاب اسلامی

که علی‌القاعده باید به پیش‌بینی‌پذیری این پدیده منتهی می‌شد، کمتر کسی قبل از شروع ناآرامی‌های منتهی به انقلاب اسلامی و حتی تا مدت‌ها پس از برکناری شاه، سقوط نظام پادشاهی و حتی امکان ایجاد تزلزل در «جزیره ثبات» خاورمیانه را پیش‌بینی می‌کرد. به‌واقع وقوع انقلاب در ایران، تقریباً همه ناظران، از روزنامه‌نگاران و سیاست‌مداران تا ایران‌شناسان، پژوهشگران و نظریه‌پردازان انقلاب را شگفت‌زده کرد.

تقریباً، بلافاصله پس از پیروزی انقلاب اسلامی، ارائه تحلیل‌های مختلف از آن آغاز شد و اکنون که قریب به سه دهه از آن زمان می‌گذرد، حجم مقالات و کتاب‌هایی که در مورد علل وقوع انقلاب و ماهیت آن به رشته تحریر درآمده‌اند، به حد قابل ملاحظه‌ای رسیده است. هرچند که هنوز در میان پژوهشگران در این زمینه اختلاف نظر اساسی وجود دارد و نظریه‌پردازی‌های خاصی (ad hoc) که برای انقلاب ایران مطرح شده‌اند، تبیین‌کننده همه ابعاد انقلاب نیستند، اما انقلاب اسلامی در تعدیل نظرات نظریه‌پردازان و نیز ارائه تلاش‌های نظری جدید نقش عمده‌ای داشته است. در میان انبوه تحلیل‌های موجود درباره انقلاب اسلامی، نوشته‌هایی به چشم می‌خورد که به تطبیق نظریات انقلاب با واقعیت انقلاب اسلامی ایران می‌پردازند. در میان این کاربردها (applications) و تطبیق‌ها (comparatives) جای کاربست و تطبیق دیدگاه‌های ساختاری-تاریخی و نظریه‌های مرتبط با آن (خصوصاً کاربردهای نظریه برینگتون مور که در رأس این دیدگاه می‌باشد) خالی است، به‌ویژه جای خالی نظریه‌هایی که بر نقش ساختارهای کلان و دیرپای اقتصادی-اجتماعی در انقلاب اسلامی تأکید می‌کنند، احساس می‌شود.

برینگتون مور انقلاب را مترادف با تحولات بنیادی در ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی می‌داند و آن را نقطه عطفی در ورود جوامع به دوران جدید تلقی می‌کند. مور گرچه در مبحث خود کم و بیش به همه ابعاد پدیده انقلاب، شامل زمینه‌های تاریخی، علل و عوامل بلافاصله، فرایند و بالآخره آثار و پیامدهای انقلابات می‌پردازد، اما از آن‌جا که انقلاب را از منظر جایگاه و نقشی که در تحولات دوران مدرن (نوسازی) ایفا می‌کند، مورد توجه قرار داده است؛ نظریه او را بیشتر می‌توان به عنوان نظریه‌ای در باب سرشت و پیامد و انقلاب‌ها دانست و کمتر به عنوان نظریه‌ای در مورد علل وقوع انقلاب‌ها. از نظر وی، نوع انقلاب‌ها از یک‌سو به ویژگی‌های ساختار اجتماعی و خصوصاً ویژگی‌های طبقات اجتماعی و در عین حال

■ **تحلیلی جامعه‌شناختی - تاریخی پیرامون انقلاب اسلامی**
(درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران معاصر)

■ **علیرضا صحرايي**

■ **ابرسهر**

■ **۱۳۸۵، ۳۰۰ ص، ۳۰۰۰ نسخه، ۲۴۰۰ تومان.**

مطالعه انقلاب‌های سیاسی و اجتماعی از مهم‌ترین حوزه‌های پژوهشی و علوم اجتماعی محسوب می‌شود و از آن‌جا که انقلاب‌ها به‌ندرت رخ می‌دهند، وقوع آنها زمینه مناسبی برای انجام تحقیقات علمی، طرح و آزمون فرضیه‌ها، آزمون تجربی نظریه‌های موجود و ارائه نظریه‌های جدید به‌وجود می‌آورد. تا چند دهه پیش توجه نظریه‌پردازان انقلاب معطوف به مطالعه انقلاب‌های کبیر فرانسه، روسیه و چین بود؛ اما در دهه‌های اخیر و به‌ویژه از اواخر دهه ۱۹۷۰ میلادی به بعد و با پیروزی انقلاب اسلامی مطالعات در خصوص انقلاب‌ها نیز عمق و گسترش بیشتری پیدا کرد. خیزش گسترده مردمی در سال ۱۳۵۶-۱۳۵۷ (۷۸-۱۹۷۹) که به شکل‌گیری انقلاب اسلامی در ایران و تشکیل جمهوری اسلامی منجر شد، به کانون توجه بسیاری از دانش‌پژوهان و اندیشمندان علوم اجتماعی و علوم سیاسی تبدیل گردید. علی‌رغم وسعت تلاش‌های علمی برای نظریه‌پردازی در مورد انقلاب

الگوی انباشت سرمایه بستگی دارد و از سوی دیگر تعیین‌کننده مسیر توسعه و نوآوری در کشورهای است که تجربه انقلاب داشته‌اند. در مورد مسأله اول، مور به ویژگی‌های طبقات زمین‌دار، دهقان، تجار و دربار و رابطه آن‌ها با یکدیگر به عنوان عوامل تعیین‌کننده در فرایند وقوع یا عدم وقوع انقلابات اجتماعی و همچنین نوع انقلابات اشاره می‌کند. وی همچنین به میزان تخریب نظام‌های اجتماعی قدیم و نتایج حاصل از این تخریب به عنوان عامل عمده در سیر تحولات بعدی در هر یک از جوامع مورد مطالعه اشاره می‌کند. در این راستا وی سه نوع انقلاب را از یکدیگر متمایز می‌سازد: الف) انقلاب‌های بورژوا-دموکراتیک، ب) انقلاب‌های فاشیستی (از بالا)، ج) انقلاب‌های کمونیستی (دهقانی).

سؤال اساسی که در این کتاب مطرح می‌شود این است که انقلاب اسلامی ایران با کدامیک از مدل‌های سه‌گانه انقلابات اجتماعی مورد نظر برینگتون مور مطابقت دارد؟ به عبارت دیگر، آیا می‌توان از نظریه مور برای فهم و توضیح جنبه‌هایی از انقلاب اسلامی ایران استفاده کرد و این نظریه را چگونه و در چه ابعادی می‌توان با انقلاب اسلامی ایران تطبیق داد؟

سؤال اصلی فوق را می‌توان چنین تجزیه کرد: آیا انقلاب اسلامی ایران از نوع انقلابات بورژوا-دموکراتیک بود؟ آیا انقلاب ایران از نوع انقلابات بالا بود؟ آیا انقلاب اسلامی در ایران از نوع انقلابات دهقانی بود؟ و نهایتاً این که: اگر انقلاب اسلامی ایران با هیچ‌یک از این الگوها انطباقی ندارد، آیا باز هم نظریه مور می‌تواند در فهم جنبه‌هایی از انقلاب ایران به ما کمک کند؟ به عبارت دیگر، کدام بخش از نظریه مور قابل تطبیق با انقلاب اسلامی ایران است؟

بر اساس پرسش‌های فوق، فرضیه‌های کتاب بدین صورت مطرح می‌شود:

۱. انقلاب ایران با هیچ‌یک از مدل‌های فوق انطباق کامل ندارد

۲. انقلاب اسلامی ایران، اگرچه از نظر بنیادها با عامل اصلی شکل‌گیری انقلابات مورد نظر (برینگتون مور) - یعنی نقش تعیین‌کننده ویژگی‌های طبقات اجتماعی و همچنین الگوی انباشت سرمایه - تا اندازه‌ای مطابقت دارد و از آن تبعیت می‌کند، اما از نظر شکل، جهت‌گیری و پیامدهای آن متفاوت است. تفاوت فوق در عواملی نظیر ویژگی‌های ساختار اقتصادی - اجتماعی ماقبل سرمایه‌داری ایران و همچنین فرایند انباشت سرمایه، شکل کشاورزی تجاری، ویژگی‌های دولت و طبقات اجتماعی و بالاخره نقش عوامل فرهنگی - ایدئولوژیکی (که اصولاً در نظریه مور کنار نهاده شده‌اند) ریشه دارد. در این‌جا نیز نباید فراموش کرد که ما در کاربست نظریه مور برای بررسی و فهم انقلاب اسلامی بیش از آن‌که به توضیح علل وقوع این انقلاب نظر داشته باشیم، به توضیح ویژگی‌ها، سرشت و پیامدهای این انقلاب نظر داریم. به‌علاوه، تأکید این کتاب بر نقش عوامل ساختاری - تاریخی مورد نظر مور به معنای رد و نفی دیگر عوامل و علل مؤثر بر وقوع، سرشت و پیامدهای انقلاب اسلامی نیست. به عبارت دیگر، ادعای ما این نیست که تمامی ابعاد و ویژگی‌های مربوط به سرشت و پیامدهای انقلاب اسلامی با نظریه مور قابل توضیح است، بلکه می‌خواهیم با استفاده از دیدگاه مور برخی از ابعاد و زوایای مغفول‌تر مانده انقلاب را در معرض بررسی و شناسایی قرار دهیم.

در مورد روش انجام تحقیق در این کتاب، باید سه موضوع را از یکدیگر متمایز نمود:

الف - روش جمع‌آوری و نوع داده‌ها: نوع داده‌ها، تاریخی است. این نوع داده‌ها عمدتاً داده‌های کیفی است که در سطح مشاهده فردی گزارش شده است. به عبارت دیگر، داده‌های تاریخی شرح و توصیف عمل‌عاملین اجتماعی یا گروه‌هاست که در ذهنیت مورخ سازمان یافته است و اطلاعات دست اول محسوب می‌شود. بخش‌هایی از این داده‌ها، توسط تحلیل‌گران تاریخ یا محققان علوم اجتماعی در جهت بررسی واقعیت‌های منتج‌های چون شاخص‌های جمعیتی، اقتصادی، ساخت سیاسی و نظایر این‌ها، بازسازی شده‌اند که نسبت به نوع اول اطلاعات می‌توان به عنوان اطلاعات دست دوم یاد کرد. از این روش جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای یعنی استفاده از مدرک مکتوب است که تحلیل جامعه‌شناختی خواهد شد.

ب - نوع نگرش: در این پژوهش سعی شده است با استفاده از ترکیبی از رهیافت و دیدگاه‌های جامعه‌شناسی تاریخی و همچنین تبیین ساختاری به بررسی این مسأله پرداخته شود. بدین معنا که علل ساختاری بلندمدت و ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی را مورد مطالعه قرار می‌دهد و از سوی دیگر با یک مطالعه تاریخی و فرایندهای تغییر و تحول ساختارها و عوامل بیرونی و درونی مؤثر بر این تغییر و تحولات را در طول تاریخ جامعه ایران نشان دهد.

ج - روش آزمون فرضیه‌ها: به تناسب مطالب ارائه شده که جنبه تاریخی دارد، از روش تجزیه و تحلیل تاریخی همراه با مقایسه و توصیف استفاده شده است. از آن‌جا که موضوع مورد بررسی کتاب انقلاب اسلامی و تبیین آن است، خواناخواه روش کتاب روش تاریخی - تفریدی است.

کتاب در سه بخش تهیه شده است. در بخش اول تلاش شده است یک چهارچوب نظری مناسب - که در واقع بیان نظریه برینگتون مور است - برای مطالعات بعدی فراهم گردد. این بخش شامل دو فصل است. در فصل اول با مروری بر مطالعات موجود پیرامون انقلاب اسلامی ایران، کمبودها و نارسایی‌های تاریخی - ساختاری برای توضیح این انقلاب نشان داده خواهد شد. در فصل دوم با ارائه نظریه برینگتون مور، چهارچوب نظری مورد نیاز برای چنین مطالعاتی تنظیم شده است.

در بخش دوم تلاش بر شناسایی ساختارها و تحولات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی ایران بوده است. این بخش بر اساس دست‌یابی ساختارهای فوق به سه فصل تقسیم شده است و در هر فصل، یکی از ساختارها - به ترتیب ساختار اقتصادی، اجتماعی و سیاسی - با در نظر گرفتن مفاهیم و متغیرهای مورد نظر مور، بررسی شده است.

بخش سوم به تجزیه و تحلیل دستاوردهای دو بخش اول و دوم و ارائه نتایج پژوهش تعلق دارد. این بخش شامل دو فصل است. در فصل نخست، تعامل ساختارها و تحولات پیشین در قالب جنبش‌ها و انقلابات در ایران و به‌ویژه انقلاب اسلامی، جمع‌بندی شده است. در فصل دوم، به تطبیق انقلابات و جنبش‌های سیاسی در ایران و خصوصاً جنبش ضدسلطنتی و انقلاب اسلامی با نظریه مور پرداخته است. سرانجام در گفتار پایانی، خلاصه مباحث کتاب، دستاوردهای روش‌شناختی، نظری و... مطرح شده است.